

הרב יואל פרידמן

הידור במצוות שמיטת כספים

הקדמה

עלה הרעיון לקיים את מצוות שמיטת כספים למהדרין, ולא להסתפק במה שנהגנו בשמיטות עברו בכתיבת הפרוזבול לבד. הוצע שיחד עם כתיבת הפרוזבול, האדם ילווה סכום כסף מסוים על מנת שהשביעית תשמט, ולאחר מכן הכסף יופנה למטרות של צדקה. ברור לכל שרעיון 'שמיטת כספים למהדרין' אינו אלא בבחינת זכר למצווה, ודומני שאין אדם (או כמעט) שמוכן למסור את נפשו וכספו ולהשמיט את כל חובותיו. והשאלה הנשאלת היא מה טעם יש בעשיית 'זכר' ומדוע לא נסתפק במה שקבעה ההלכה שהכותב פרוזבול אין חובותיו נשמטים.

א. תקנות חכמים ל'זכר'

מצאנו בדברי חז"ל ובמקורות מאוחרים יותר מצוות רבות שכל חיובם הוא משום 'זכר'. בדרך כלל מצוות אלו הם זכר למקדש או לירושלים, שכן בעקבות חורבן הבית וירושלים נתבטלו מצוות רבות וחכמים ראו צורך לקיימם. מיד לאחר חורבן בית המקדש תיקן ר' יוחנן בן זכאי תקנה ליטול לולב בכל שבעת ימי חג הסוכות גם מחוץ לירושלים, על אף שבעיקרון מצווה זו אינה נוהגת אלא במקום המקדש;¹ מצוות ספירת העומר בזמן הזה;² אכילת האפיקומן זכר לאכילת קרבן פסח;³ ותקיעת שופר במוצאי יום הכיפורים.⁴ בדורות מאוחרים הפוסקים דיברו על מצוות נוספות שיש

1. סוכה פ"ג מי"ב.

2. מנחות סו ע"א.

3. עיינו ב"ח לשו"ע סי' תעז.

4. אוצר הגאונים יומא עמ' 42-43; הרב יהודה זולדן זכר ליובל במדינת ישראל, התורה והארץ ו, כפר דרום תשס"א, עמ' 556 ואילך.

לקיימם משום זְכָר, כגון מצוות עלייה לרגל בזמן הזה;⁵ מעמד הקהל⁶ וקריאת התורה זְכָר למצוות וידוי וביעור מעשר.⁷

אחת המטרות בקיום ה'זְכָר' הוא העלאת זיכרון חורבן ירושלים והמקדש וחלק מ'דרישת ציון' כדברי הגמרא:⁸

מנא לן דעבדינן זְכָר למקדש? אמר רבי יוחנן: דאמר קרא כי אעלה ארכה לך וממכותיך ארפאך נאם ה' כי נדחה קראו לך ציון היא דרש אין לה, דרש אין לה – מכלל דבעיא דרישה.

לכאורה בחלק מן המצוות ה'זְכָר' הוא מהותי יותר וחלק בלתי-נפרד מקיום המצווה. חכמים סברו שגם לאחר חורבן בית המקדש, ואף על פי שאין חובה לקיימן על פי דין תורה, יש חשיבות לזכור את דרך קיומן של מצוות אלו כבעת שירושלים והמקדש היו בנויים.⁹

ב. מצוות שמיטת כספים בזמן הזה זְכָר לשביעית

דוגמה למצוות חכמים שנתקנה כזְכָר זוהי מצוות שמיטת כספים בזמן הזה. הגמרא במסכת גיטין¹⁰ דנה מהיכן סמכותו של הלל לתקן את תקנת הפרוזבול ולהפקיע בכך מצוות התורה של שמיטת כספים, ומשיבה שמצוות שמיטת כספים בזמן הזה אינה אלא מדרבנן, ולכן יש בכוחו של הלל לתקן את תקנת הפרוזבול:

אמר אביי: בשביעית בזמן הזה, ורבי היא; דתניא, רבי אומר: וזה דבר השמיטה שמוט – בשתי שמיטות הכתוב מדבר: אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים, בזמן שאתה משמט קרקע אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט קרקע אי אתה משמט כספים; ותקיננו רבנן

-
5. הרב בנימין אדלר, מועדי קודש על חג השבועות, ירושלים תשנ"ז, עמ' של.
 6. הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים (אדר"ת), זכר למקדש, ס' הקהל, כפר דרום תשס"א, עמ' 495-546.
 7. הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים (אדר"ת), קונטרס אחרית השנים, ירושלים תשד"מ; ועיינו הרב אליקום געציל הורוויץ, ס' זכרון ירושלים, וורשא תרע"ב, שאסף מצוות רבות שהן זכר לירושלים והמקדש ובמאמרו המקיף של הרב יהודה הלוי עמיחי, 'תקנות זכר למקדש', ספר הקהל, עמ' 606-617.
 8. סוכה מא ע"א.
 9. עיינו אוריתא טו (תשמ"ו), עמ' שיט, כותב סברה, שאף תקנת רבנן יוחנן בן זכאי על נטילת לולב כל שבעה אינה זכר למקדש שחרב אלא זכר למצווה שבטלה.
 10. גיטין לו ע"א-ע"ב.

דתשמיט זכר לשביעית. ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, עמד והתקין פרוסבול...

כל חיוב מצוות שמיטת הכספים בזמן הזה שאין בו יובל, אינו אלא מדרבנן, וחכמים תיקנו וחייבו לקיים את מצוות שמיטת כספים 'זכר לשביעית'.

השאלה הנשאלת היא מדוע חכמים סברו שיש חשיבות בתקנה זו וחייבו את כל עם ישראל להשמיט את חובותיהם אף שאין זו חובה של תורה?

רש"י מפרש 'זכר לשביעית' – 'שלא תשתכח תורת שביעית', אם אנו מבינים את דברי רש"י בפשטותם, עדיין השאלה במקומה עומדת: איך ייתכן שחכמים חייבו לקיים מצווה כמו שמיטת כספים שיש לה השלכות כה משמעותיות על הלווה ועל המלווה, רק כדי שתישאר מודעות לקיום מצוות שמיטת כספים. לכאורה הם יכלו לתקן תקנה קטנה לצורך ה'זכר'. לדוגמה עצם הצורך בכתיבת הפרוזבול היה בו משום זכר למצוות שמיטת כספים? וחכמים יכלו מלכתחילה לתקן את תקנת הפרוזבול גם לפני שראה הלל שנמנעו העם מלהלוות!¹¹

לגבי כל המצוות מצאנו שחכמים ציינו את חשיבות קיומן כדי שלא ישתכחו, כמדורש המפורסם בספרי:¹²

דבר אחר ואבדתם מהרה, ושמתם את דברי אלה וגו', אף על פי שאני מגלה אתכם מן הארץ לחוצה לארץ היו מצוינים במצוות, שכשתחזרו לא יהו עליכם חדשים. משל למלך בשר ודם שכעס על אשתו וטרפה בבית אביה אמר לה הוי מקושטת בתכשיטיך שכשתחזרי לא יהו עליך חדשים.

אפשר להבין את המשל בכמה אופנים: הרובד האחד הפשוט הוא שהמלכה תמשיך להתקשט כדי שלא תאבד את המיומנות של לבישת תכשיטים וכאשר תחזור לבית המלך – תחזור לתפקודה הראשוני. בעיקרון אין בלבישת התכשיטים עניין ומטרה כשלעצמה, אלא היא רק אמצעי לימים שהמלכה תחזור לבית המלוכה. מאידך ייתכן שלבישת התכשיטים בבית אביה יש בה סממנים של מלוכה בזעיר אנפין גם כשהיא בבית אביה. אמנם נכון שהנהגה

11. עיינו ריטבי"א מכות ג ע"א ד"ה אמר רב ענן (מהדורת רלבי"ג תשנ"ג, עמ' 1/ז); מאירי גיטין לו ע"א ד"ה ולעיקר התקנה; ובשאלה זו השגה למה שכתב הרב שמעון סופר, התעוררות תשובה א סי' קנא (עמ' עא-עב).

12. דברים פ"א פ"א מג.

זו נצרכת לימים של חזרת המלכה לביתה, אך יש קשר מהותי בין התנהגות המלכה בבית אביה לאפשרות חזרתה לכיסא המלכות. רק על ידי שמירה על נורמות התנהגות של מלכה היא יכולה לחזור לתפקודה הראשון.¹³

כפי הנראה, המדרש הזה עוסק גם במצוות הגוף שחיובם בחוץ לארץ הוא מן התורה, אך ייתכן שאפשר ללמוד ממנו גם על מגמותיהם של חכמים כאשר הם הרחיבו את החיוב של התורה ותיקנו תקנות במקום ובמציאות שאין עליהם חיוב מן התורה. הכיוון הזה שאין אנו מסתפקים ומסתגרים בתוך המסגרת ההלכתית הקשוחה אלא אנו מנסים להבין את טעמן של המצוות, ולפעמים אף פורצים את הגדרות וממשיכים ומחילים את חובות התורה למקומות שהתורה לא חיבה בפירוש, הוא מעמודי התווך של כל חיובי דרבנן. כך מסביר הרב גדליה נאדל חלק גדול מאיסורי דרבנן:¹⁴

כבר אמרנו כי כל רעיון הוא אינסופי, אך האדם פועל באופן כמותי, ולכן ההלכה היא מוגדרת ומדויקת. אמנם כאשר דין דאורייתא עוצר במקום מסוים, עדיין אפשר להמשיך את הרעיון ולהרחיב את הגדר המחייב. לפעמים ההרחבה נשארת בבחינת 'לפנים משורת הדין'. הגמרא [ב"ק ק ע"א] אומרת: 'את המעשה – זה הדין, אשר יעשון – זו לפנים משורת הדין', הרי שגם העשייה לפנים משורת הדין היא מדאורייתא. אמנם התורה אינה מחייבת לעשות כך, אך אדם הגון נוהג כך, חסיד נוהג כך כל אחד לפי מעלתו. ולפעמים חכמים הם המרחיבים את גבול המצווה, והופכים את ההרחבה לדבר המחייב מדרבנן. זוהי עשיית סייג לתורה ושנצטוו עליה חכמים 'עשו משמרת למשמרתי' [יבמות כא ע"א]. באמת ישנם שני מיני סייגים דרבנן. יש שגזרו על דבר שהוא כשלעצמו אינו שייך לאיסור התורה אלא שגזרו עליו שמא יעבור על איסור התורה, כגון 'אין קורין לאור הנר', שמא יטה את הנר ויעבור על איסור הבערה. עצם הקריאה בשבת אינה שייכת למלאכת מבעיר, ואין בה שום דבר השייך לעניין השביתה בשבת, אבל חכמים גזרו שמא יבוא להטות את הנר. לעומת זאת, כל אותן הפעולות האסורות משום שבות משום שהן דומות למלאכות – יש להבין שהן הרחבה של גבול

13. המהר"ל מפראג גור אריה דברים יא יח, מדגיש את החשיבות שברצף קיום המצוות שאם לא יקיימו את המצוות בחוץ לארץ יהיה בבואם לארץ אחר כך נתינה חדשה.

14. הרב יצחק שילת, בתורתו של ר' גדליה, מעלה אדומים תשס"ד, עמ' כח-כט.

המצווה, המשך הרעיון של השביתה ממלאכה בשבת עד מעבר לגדר המחייב מן התורה.

לאור כל מה שנכתב לעיל, נוכל בנקל להבין את תקנת חכמים לחייב מצוות שמיטת כספים 'זכר לשביעית'. אין כאן חיוב של חכמים רק כדי שהמודעות הציבורית למצוות שמיטת כספים תישאר איתנה גם לאחר חורבן הבית, אלא יש כאן המשך והרחבה של חובת קיום המצווה גם במציאות שאין אנו חייבים בה. במציאות שאינה אידיאלית, כאשר אין יובל¹⁵ או כאשר בטלה קדושת הארץ,¹⁶ אין חובה מן התורה לשמט את ההלוואות. אף על פי כן חכמים הבינו שמצווה זו היא מאבני היסוד של בניין החברה בישראל, ויש חשיבות לקיימה גם לאחר חורבן הבית, ולכן עשו זכר לשביעית.

הרב קוק זצ"ל באורות התחייה¹⁷ מסביר שהיסוד הכללי הלאומי מובלט במיוחד במצוות התלויות בארץ, ולכן יש חשיבות שהוא יהיה מודרך על פי ההדרכה האלוקית:

הצורה התמציתית של כל סדרי חיי החברה על-פי המטבע האלוהית המותאמת אל החיים, המרחבת אותם, מטהרתם ומרוממתם אל החופש ואל הריכוז של כל האמצעים העושים את החופש למתנה טובה באמת, גנוזה היא במערכה של המצוות התלויות בארץ, במקדש ובממלכה השלמה הישראלית, בהם ובסדריהם.

כיוון שכך, קיום מצוות אלו במצב הבלתי אידיאלי שאנו חיים בו, יש לו חשיבות כפולה. מחד הוא מקרין מאורו אל מציאותנו העכשווית, באופן שנהיה מוארים על ידי אותם אידיאלים, גם אם אורם עמום וקהה, אך יש בו גם ביטוי של ציפייה לעתיד אידיאלי יותר:

לכן מלאי חיים הם לנו הזיכרונות האצורים בזכר שאנו עושים, על-פי המסורת ועל-פי תיקון סופרים, על-פי קבלת אבות מקדם או על-פי שריד מעיקר חיוב דין תורה, לפי התפצלות ההפרדות המתפרדות בשיטות המעשיות של חכמת ההלכה לכל המצוות התלויות בארץ. מצומקים נראים לנו עתה הדברים, צורה דלה יש להם מבחוץ, אבל חיים ועניין רב הם מלאים בפנים... אבל אלה הגרגרים הזעירים כוח –

15. רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פ"י ה"ח-ה"ט.

16. רש"י גיטין לו ע"א, ד"ה בזמן וד"ה אי.

17. אורות, אורות התחייה פ"ה.

צמיחה גדול גנוז בהם, אל כל מה שהם עורגים, מכל מה שהם צומחים בעבר, ואת כל מה שהם עתידים להצמיח להבא. כל זה כלול בהם באופן טיפוסי, וכן הם פועלים בחשאי על הנשמה המקיימת, פועלים להלהיב בהתמדה אש קודש לאהבת הארץ באלה המניות של קדשה, ביתרון האלהי הדתי הלאומי והמוסרי הכלול בכל המעשים הללו, ומחנכים את העם בימי שפלותו לרוח גדלו.

ג. שמיטת כספים למהדרין

אחד הראשונים שהציע לקיים את מצוות שמיטת כספים למהדרין היה ר' יהונתן אייבישיץ בספרו אורים ותומים על שו"ע.¹⁸ אמנם נכון הוא, שהוא הציע לעשות זְכַר למצווה על ידי כתיבת פרוזבול: "ואם כן מאד ראוי לכל איש להחמיר לעשות על כל פנים זְכַר למצווה זו בפרוזבול, וכמו שנכתב לעיל, לבל ישכח זְכַר מצווה זו מקרב ישראל".

הוא מתייחס למחלוקת הרז"ה הסובר שאין מצוות שמיטת כספים בזמן הזה לבין החולקים עליו הסוברים שמצווה זו קיימת לפחות מדרבנן. הרמ"א¹⁹ מביא מנהג העולם שאין משמיטים את החובות, ולפי הנראה המנהג נסמך על דעת רז"ה שאין מצווה זו קיימת בזמן הזה.

על כן ר' יהונתן אייבישיץ מציע את הצעתו כנגד המנהג שהיה מקובל בזמנו, שהתעלמו לחלוטין מן המצווה על סמך דעת רז"ה, והוא מציע לעשות לכל הפחות פרוזבול לבל ישכח זְכַר מצווה זו מקרב ישראל. אך מובן גם מדבריו הוא, שיש מגמה אידיאלית יותר בקיום המצווה, גם אם אינה חובה מן התורה. לא רק לשמר את הזיכרון, אלא להתחבר למגמה האלוקית ולזכות להיות מוארים במקצת מן האורות והאידיאלים שמקרינה המצווה. לכן ר' יהונתן אייבישיץ מביא את טעמי המצווה וכתב: "ואם כן הוא מצווה זו למה לא נדבק בה בתכלית הדביקות והשמחה". הוא מסביר שמעבר לדיון ההלכתי וההכרעה בניגוד לדעת רז"ה יש טעמים אמוניים רוחניים שבגללם יש להחמיר.²⁰

ראשית, מצוות השמיטה ואי קיומה היה גורם וסיבה לגלות, וזה כשלעצמו סיבה לכך שנשתדל בכל כוחנו לקיים את המצווה, ואולי על ידי כך יחוס עם

18. חושן משפט סי' סז.

19. שו"ע שם, סעי' א.

20. חושן משפט סי' סז.

עני ואביון, ויוציאנו מגלותנו. הדבר המפתיע בדבריו הוא, שלא רק שמיטת קרקעות הייתה סיבה לגלות אלא גם מצוות שמיטת כספים, ואף על פי ששמענו גם שמענו מן המתנגדים להיתר המכירה את הטענה ש'מפני חטאנו גלינו מארצנו' ואיך נוכל להפקיע את מצווה השמיטה, לא שמענו קולות דומים לגבי מצוות שמיטת כספים! וז"ל ר' יהונתן אייבשיץ שם:

היה מהראוי ויפה לנו להחמיר בזה ולנהוג דין שמיטת כספים כי מה מאוד מזהיר אותנו הנביא בגולה 'הציבי לך ציונים' ולעשות זכר למצוות ה' שהיה חובה עלינו בהיותנו שוכנים בקרב הארץ ובהלו נר ה' על ראשנו ואיך לא נשים זכר למצוות שמיטה, ונשים הדלת מצווה זו בזיכרונה מבלי תת לה זכר כלל. היא המצווה אשר היה ראשון בסיבת גלות הארץ וראשון מהמרי והחולי אשר גרם שקאה הארץ אותנו כמאמר הפסוק אז תרצה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה.

בהמשך הוא עומד על שני טעמים מרכזיים של מצוות השמיטה: האחד הפנמת האמונה בהשגחת ה' שבאה לידי ביטוי מיוחד בברכת ה' במשך שלוש השנים הקרובות לשנת השמיטה. הטעם השני הוא שהשמיטה מלמדת אותנו לא לשקוע בתוך העולם החומרי, והצלחת האדם אינה נמדדת רק על פי ההשגה וההצלחות החומריות. ולאחר הבאת טעמים אלו הוא כותב: 'ואם כן הוא מצווה זו למה לא נדבק בה בתכלית הדביקות והשמחה', והוא מסכם:²¹

הלא ראוי על כל ירא וחרד לדבר ה' לשמוע ולשמור ולעשות זכר למצווה זו שהיה נוהגת אצלנו בזמן שהיינו שרויים על אדמתנו "זכרה ירושלים בימי עניה ומרודיה כל מחמדיה אשר היה מקדם עד לא נפל עמה ביד צר ראו צרים שחקו על משבתיה" ... ואם כן מאוד ראוי לכל איש להחמיר לעשות על כל פנים זכר למצווה זו בפרוזבול וכמו שנכתב לעיל, לבל ישכח זכר מצווה זו מקרב ישראל.

מי שמתייחס בצורה ברורה יותר ובצורה ישירה יותר לקיום מצוות שמיטת כספים למהדרין הוא הבן איש חי,²² והוא מציע שיחד עם כתיבת הפרוזבול אדם ילווה לחברו כסף בצורה אקטיבית על מנת שההלואה הזו תישמט, ועל ידי כך יקיים מצוות שמיטת כספים:

21. חושן משפט סי' סז.

22. שנה א' פי' כי תבוא.

והנה יש מתחסדים אחר שכותבין הפרוזבול מלווה לחברו סך מה עשרה גרוש או פחות או יותר ועל זה הסך לא יחול הפרוזבול כיוון שהלווהו אחר זמן הפרוזבול ואז אחר ראש השנה כשיביא לו חברו המעות לפרעו יאמר לו: 'משמט אני', ולא יקבלם ממנו. ויאכל הלווה ולחדי במעות אלו והמלווה לחדי במצוות שמיטת כספים שקיים אותה בפועל ותהילות לא-ל יתברך הנהגתי מצווה זו פה עירנו בגדאד... אשריהם ישראל אוהבי מצוות השם ועושים אותם בשמחה.

נכון הוא שעל פי הדין די בכתיבת פרוזבול, ובוודאי שאין אדם מחויב להביא על עצמו את חובת ההשמטה אם הוא לא הלווה לחברו. אך נראה שיש בעד הקטן הזה משום ביטוי של רצונו החופשי של האדם, לא מתוך חובה, להתחבר למגמתה של תורה. וכעין זה מסביר הרב קוק זצ"ל את דברי הגמרא בברכות²³ המבחינה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים:

ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי: בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים; דורות הראשונים היו מכניסין פירותיהן דרך טרקסמון – כדי לחייבן במעשר, דורות האחרונים מכניסין פירותיהן דרך גגות דרך חצרות דרך קרפיות – כדי לפטרן מן המעשר.

הרב קוק זצ"ל ביעין איה²⁴, מסביר שיש הרבה מצוות שהתורה הגבילה את חובת קיום המצווה למקרים מסוימים, ואפשרה מעין פרצות ומקרים שהאדם פוטר את עצמו מן המצווה. אך בדיוק במקרים אלו האדם נבחן, האם הוא מקיים את המצוות מתוך הבנת ערכן ותכליתן ומתוך התחברות למגמתה של תורה או שמא מקיים את המצוות כמצוות אנשים מלומדה. הוא גם מסביר שפרצות אלה אינן כעין לאקונה (lacuna), כלומר פרצה בחוק שנעלמה ממחשבתו של המחוקק. זו כוונתה של תורה: אף על פי שהאדם יכול להימלט מן החובה בקיום המצווה בגלל אותן 'פרצות', הוא יחליט לקיימה מתוך בחירה חופשית, ורק מתוך חירות זו תוכל המצווה להגיע אל תכליתתה האמיתית.

נאמר בגמרא: ²⁵

23. ברכות לה ע"ב.

24. ח"ב ברכות פ"ו אות יב (עמ' 175)

25. ברכות כ ע"ב.

אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: ריבוננו של עולם, כתוב בתורתך 'אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד', והלא אתה נושא פנים לישראל, דכתיב: 'ישא ה' פניו אליך'. אמר להם: וכי לא ישא פנים לישראל? שכתבתי להם בתורה: 'ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך', **והם מדקדקים [על] עצמם עד כזית ועד כביצה.**

אנו תקווה שבזכות הדקדוק בקיום מצוות שמיטת כספים נזכה להיות מוארים באורה של מצווה זו, והקב"ה יביא אותנו למציאות שנהיה מחויבים בקיומה השלם והאידיאלי של מצוות שביעית בכלל ומצוות שמיטת כספים בפרט.